

Ongeloof en Revolutie

ONGELOOF EN REVOLUTIE

Guillaume Groen van Prinsterer

Bewerkt en ingeleid door Roel Kuiper

Buijten & Schipperheijn *Motief*
Amsterdam

Colofon

ISBN: 978 94 6369 362 2

© 2026 Buijten & Schipperheijn *Motief*, herziene editie; oorspronkelijke tekst 1847

Deze publicatie is onderdeel van de reeks *Klassiekers*, die verschijnt in samenwerking met de Theologische Universiteit Utrecht en Stichting Christelijke Filosofie.

Theologische
Universiteit
Utrecht

STICHTING ■■■■
CHRISTELIJKE ■■■■
FILOSOFIE ■■■■

Behoudens uitzonderingen krachtens de Auteurswet van 1912 mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers. Voor het maken van kopieën uit deze uitgave, ook voor zover toegestaan door de Auteurswet, zijn vergoedingen verschuldigd. Voor betaling van vergoedingen en voor toestemming voor het overnemen van gedeelten in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken wende men zich tot de uitgevers. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

Omslag: Buijten & Schipperheijn

Vormgeving: Andries Mol

Reekslogo: Vecteezy.com

Inhoud

<i>Groens Ongeloof en Revolutie</i>	7
Woord vooraf	21
Een enkel woord bij de tweede editie	28
I. Inleiding	29
II. De wetenschap tegen de revolutie.	42
III. Antirevolutionaire beginselen	58
IV. Historische Staatsvormen	76
V. Misbruiken	94
VI. Ontaarding van het staatsrecht	112
VII. Reformatie	137
VIII. Ongeloof	159
IX. Ongeloof (vervolg)	175
X. De Revolutieleer in strijd met natuur en recht	196
XI. Fasen van de revolutie	223
XII. Besluit	233
Verantwoording	252
Register	255

Groens *Ongeloof en Revolutie*

Roel Kuiper

Ongeloof en Revolutie verscheen in 1847 en is langzaam gegroeid naar de monumentale betekenis die het boek later kreeg.¹ Groen van Prinsterer publiceerde zijn werk aan de vooravond van het Europese revolutiejaar 1848, dus ook op een scharniermoment in de Nederlandse politiek. De betekenis van dit boek bleef echter niet beperkt tot de decennia rond het midden van de negentiende eeuw. Integendeel, *Ongeloof en Revolutie*, dat als kern ging fungeren van heel Groens oeuvre, heeft in de twintigste eeuw een grotere invloed uitgeoefend dan in de negentiende eeuw. Het boek heeft bijgedragen aan het richtinggevoel van generaties christenen in een moderne cultuur. Op momenten waarop het politiek-maatschappelijke debat in alle scherpste wordt gevoerd en de behoefte aan oriëntatie groot is, bleek Groen van Prinsterers *Ongeloof en Revolutie* te fungeren als gids. Het boek benoemde politieke strijd als geestelijke strijd en stimuleerde tot de ontwikkeling van een christelijk antwoord in de cultuur.

De betekenis van *Ongeloof en Revolutie* is door Herman Bavinck eens vergeleken met de staf van Mozes, die de staven van de tovenaars van Egypte verslond. *Ongeloof en Revolutie*, zo schrijft Bavinck in een woord vooraf bij de heruitgave van 1904, is een boek dat vele andere boeken verteert.² *Ongeloof en Revolutie* heeft niet alleen andere boeken verslonden, maar ook vele andere boeken voortgebracht. Groen leverde de basis-ideeën voor een rijke christelijk-intellectuele traditie. Zonder *Ongeloof en Revolutie* geen *Ons Program* van Abraham Kuiper. Zonder *Ongeloof en*

1 Roel Kuiper, 'Geen muziek om van het blad te zingen,' in: F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper, *Is 't waar of niet? Ophefmakende publicaties uit de 'lange' negentiende eeuw*. Jaarboek voor de geschiedenis van het Protestantisme na 1800. Jaargang 13 (Zoetermeer: Meinema, 2005), 111-132.

2 G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie* (Amsterdam, 1904), xiii

Revolutie geen Wijsbegeerte der Wetsidee van Herman Dooyeweerd. Zonder *Ongeloof en Revolutie* geen *Kapitalisme en Vooruitgang* van Bob Goudzwaard. Zonder *Ongeloof en Revolutie* geen *De overlevingskansen van een protestantse natie* van Wim Aalders. Het werk heeft via recente vertalingen ook internationaal zijn weg gevonden en daar mensen geïnspireerd.

Ongeloof en Revolutie is nooit een populair boek bij een breed publiek geweest. Het boek werd aanbevolen door leiders en bestudeerd door toegewijde volgelingen. Er gaat een verhaal over een Kamerlid dat *Ongeloof en Revolutie* elke winter doornam.³ De lezing vraagt enige volharding, zo is de boodschap. Om in bredere lagen door te dringen behoefde het boek vertaling en toelichting. De door Groen gebruikte citaten, motto's en begrippen kwamen uit een geleerd vertoog. D. Langendijk schreef in 1947 dat de werken van Groen 'geen muziek zijn om van het blad te zingen'.⁴ Dat geldt *a fortiori* voor *Ongeloof en Revolutie*. Geen 'theelectuur', erkende de historicus H. Smitskamp die zich veel met Groen zou bezighouden.⁵

Ontstaansgeschiedenis

Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876), jurist en historicus, was vanaf 1827 in dienst van Koning Willem I en beleefde in die functie de scheuring van het Koninkrijk der Nederlanden.⁶ In deze periode maakte Groen tevens een proces van geestelijke verdieping door die hem zou doen uitgroeien tot een centrale figuur in het Nederlandse Réveil. Groen had er sterke behoefte aan zijn religieuze en politieke inzichten onderling te verbinden en kwam omstreeks 1830 tot een christelijk-wijsgerige opvatting van het fenomeen van de revolutie. Revolutie, zo meende Groen, was maar niet een politieke gebeurtenis, maar een religieus en cultureel fenomeen. Het grote inzicht dat hem ging bezighouden was dat

3 A.J. van Dijk, 'Groens "Ongeloof en Revolutie"', in: *Een staatsman ter navoring. Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976)*. (Uitgave van de stichtingen kader- en vormingswerk ARP, CHU en KVP, Den Haag, 1976), 181.

4 Door de auteur geschreven flaptekst, D. Langendijk, *Groen van Prinsterer en de schoolkwestie* (Den Haag, 1947).

5 Archief Smitskamp, VU, nr. 82. Lezing 8 december 1935 voor ARJA.

6 Voor meer biografische toelichting: Roel Kuiper, *Tot een voorbeeld zult gij blijven. Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)*. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 2001). Engelse editie: *The Antirevolutionary. Life and Works of Groen van Prinsterer (1801-1876)*. (Eugene, Oregon: Wipf and Stock, 2025).

revolutie voortkwam uit ongelooft. Dat inzicht werkte hij in de volgende decennia verder uit.

Daarvoor sloot hij aan bij een Augustiniaans idee: de centrale tegenstelling in de geschiedenis tussen geloof en ongelooft, de worsteling tussen het rijk van God en het rijk van de wereld. Revolutie begint volgens Groen als verzet tegen het Godsbestuur, een ontkenning van de soevereiniteit die van God komt en een huldiging van de mens en zijn vermogen de wereld opnieuw te scheppen. Groen heeft dit inzicht verwoord in onder meer zijn *Beschouwingen over Staats- en Volkerenregt* (1834) en in zijn *Handboek van de Geschiedenis van het Vaderland* (1846). Ook daarna bleef hij zoeken naar nieuwe formuleringen van deze centrale gedachte, meende dat hij het verband tussen ongelooft en revolutie nog nauwkeuriger moest bestuderen en was bezorgd over revolutionaire ontwikkelingen die hij om zich heen bleef waarnemen.

Dit heeft hem ertoe gebracht in de winter van 1845-1846 het resultaat van zijn studies voor te leggen aan een twintigtal vrienden die hij bij zich thuis uitnodigde in zijn bibliotheek. Die context drukt een stempel op de tekst: hij spreekt zijn publiek aan, stelt hen vragen en eindigt met een persoonlijke oproep aan zijn luisteraars. Zijn onrust over revolutionaire bewegingen in Europa deed hem in het voorjaar van 1847 besluiten zijn 'historische voorlezingen' 'onverwijld' en in oorspronkelijke vorm te publiceren. Het boek werd gedrukt bij J. Roering in Den Haag en kende een eenvoudige opmaak. Zo is *Ongelooft en Revolutie* ontstaan.

De vorm en stijl van het boek dragen het stempel van deze ontstaansgeschiedenis. Groen publiceerde de tekst zoals hij die had uitgesproken. Sommige zinnen lijken nog op aantekeningen en herhaaldelijk bedient Groen zich van de samentrekking en de onvolkomen zin. Bijvoorbeeld: 'De Christen kent een beginsel, dat vastheid aan de wetenschap geeft; dat, opgevolgd, genoegzaam zou zijn om de wankelende staatsgebouwen op onwrikbaar fundament te herstellen'. Deze korthed van uitdrukking maakt Groens proza compact en soms moeilijk toegankelijk.⁷ Inderdaad: geen muziek om van het blad te zingen.

7 Over de stijleigenschappen van Groen: H.D. Merton, "Een christelijk heroïsme". Enkele aspecten van de stijl van Guillaume Groen van Prinsterer', in: *Tot vrijheid geroepen. Reformatorisch Politiek Cultureel maandblad* XX (1976, no.5), 90-94.

Los van vorm en stijl is het moeilijk precies vast te stellen om wat voor soort partituur het nu eigenlijk gaat. Gaf Groen een wijsgerige analyse of een historisch betoog? Ging het over staatsrecht of over de ontwikkeling van het Europese denken in het algemeen? Was het een streng wetenschappelijk betoog of een politiek pamflet waarin hij oproept tot politieke actie? Dat het werk dit alles tegelijk is, maakt *Ongeloof en Revolutie* moeilijk te definiëren en daarmee tot een volstrekt eigensoortig en ook intrigerend werk.

Het betoog

Centraal in Groens betoog staat dus het wezen en de verschijningsvorm van de revolutie. Daarin zag hij het sleutelbegrip voor het verstaan van de politiek-maatschappelijke veranderingen van zijn tijd. Groen behoorde tot die negentiende eeuwse denkers – als E. Burke, F.J. Stahl, de latere F. Guizot – die ervan overtuigd waren dat de Franse Revolutie en de napoleonistische oorlogen, de permanente revoluties in politiek en wetenschap, het veldwinnend rationalisme, in onderling verband moesten worden gezien en een breuk met de Europese geschiedenis vertegenwoordigden. Er had volgens Groen een ‘omkering van denkwijs en gezindheid’ plaats van wereldhistorisch formaat.⁸ Staat, maatschappij, wetenschap hadden ieder een aandeel in deze geestelijke omkering die zich in ‘geheel de christenheid’ openbaarde. De revolutie was voor Groen de doorbraak van de religie van de mens, de introductie van een seculiere stijl van denken en handelen die hij als bedreigend zag voor alles wat hem als christen lief was.

In het kritische deel van zijn betoog wil Groen laten zien dat de grote politieke omwentelingen sinds de Franse Revolutie conceptueel voorbereid zijn door *revolutiebegrippen*: vrijheid en gelijkheid, volkssoevereiniteit, contractdenken, vrije reconstructie van het politiek en maatschappelijk leven. Deze concepten impliceren een mens die de geschiedenis zelf ter hand neemt. Ze konden actueel worden, nadat een ‘volslagen scepticisme’ zich van de geesten meester had gemaakt en men niet meer kon geloven in een levende God die de geschiedenis leidt. Er ontstond een geestelijk vacuüm dat gevuld kon worden met menselijke voorstellingen. De overheid en instellingen van de staat werden ontdaan van hun

8 *Ongeloof en Revolutie*, (Franeker, 1976), 19. Deze editie: 32.

goddelijke oorsprong en voortaan gezien als menselijke scheppingen. Men kon er zonder bezwaar mee afrekenen om de gewenste veranderingen door te voeren. Zo kwamen menselijke theorieën en begrippen in de plaats van de 'gezindheid' en de 'denkwijze' van de mensen. Maar dat was slechts het begin. De uitwerking zou niet lang op zich laten wachten. Er was volgens Groen een *noodzakelijk* verband tussen het ongelooft en de revolutie op alle terreinen van het leven.

In de uitwerking van de nieuwe attitude op staatkundig en maatschappelijk terrein komt de revolutie echter in botsing met de geschiedenis. 'Openbaring en Historie terzijde te stellen is het levensbeginsel der Revolutie'.⁹ Maar het getuigenis van vroeger tijden hadden de revolutionairen echter tegen zich. Bij grote denkers uit het verleden was het regel 'met de Godheid te beginnen en met de ervaring te rade te gaan'. Om dit getuigenis van vroegere generaties tot zwijgen te brengen moet de geschiedenis worden vervalst. De revolutionaire geest brengt een revolutionaire interpretatie van het verleden tot stand, die absurd en grotesk is. Alles wat republikeins was of heette te zijn in de Oudheid en in de Renaissance, werd voortaan als revolutionair gedeut. Maar terwijl het republikeinse denken en de republikeinse staatsvormen uit het verleden nog altijd God als geveer van gezag erkende, nam het revolutionaire denken daar afstand van en maakte er iets wezenlijk anders van. In het 'zonder God zijn' ligt de 'vormkracht' van onze revolutionaire tijd, zegt Groen.¹⁰

Het gat dat valt na het afscheid van God, wordt dus gevuld met eigen denkbeelden. Worden die verheerlijkt dan ontstaat de ideologie. Groen heeft als een van de eerste denkers in Europa iets laten zien van de werking van de ideologie in de moderne tijd. De geesten raakten in de ban van een nieuwe manier van denken, een 'valse filosofie'. Hij heeft de 'onweerstaanbare overmacht' van deze nieuwe 'denkwijze' willen laten zien in de verschillende fasen van de Franse Revolutie. Die vertoonde vanwege die ideologische bevangenheid een geheel eigen dynamiek. Het verstand werd verblind en het geweten 'toegeschroeid'. Leiders als Robespierre, die veel bloed deed vloeien, waren werktuig van een gedachte die hen beheerste. Wanneer een ideologie de geesten gevangen-

9 Ibidem, 32. Deze uitgave, 46.

10 Deze uitgave, 158, 172.

neemt is het gedaan met vrijheid, zelfstandigheid, eerbied voor de wet en ontzag voor de overheid. Uiteindelijk blijft een minderheid over die de meerderheid terroriseert uit naam van allen.

Wat stelt Groen hier nu tegenover? Voorop staat dat er een keuze moet vallen in het hart van mensen. Twee beginselen staan tegenover elkaar en kunnen niet beide aanvaard worden. Zoals de revolutie de vrucht is van het ongelooft, moet de gewenste ontwikkeling beginnen met geloof. Alleen de verbinding met de 'Hemel' kan voorkomen dat de mensheid in de afgrond glijdt.¹¹ Het gaat om principes die om radicale aanvaarding of verwerping vragen, ze zijn religieus van aard. De strijd tegen de revolutie begint met onderwerping aan de waarheid van het Evangelie. De 'evangeliebelijders' die dat serieus nemen, komen vanzelf op het terrein van de antirevolutionaire beginselen. Groen concentreert zich op de fundering van een 'christelijk staatsrecht'. De formulering daarvan kent enkele gedachtelijnen. De eerste gedachtelijijn is een Bijbelse. De staat is een instelling van God, gegeven in verband met 'de behoefte der gevallen mensheid'.¹² Hij citeert de bekende tekst uit Romeinen 13: 'alle macht is van God verordineerd'. Groen vat dat ruim op. 'De Machten zijn niet enkel toegelaten; zij zijn door God zelve geweld, ingesteld, geheiligd'.¹³

Dan is er nog een tweede gedachtelijijn in Groens christelijke politieke visie. Volgens Groen behoort de staat tot de vaste structuren van de geschapen kosmos. Zij heeft een grondslag in beginselen die eeuwig zijn, ze behoort tot het historisch wereldbestel. Hier komt een platoniserende trek in Groens beschouwingen naar voren: er zijn 'onveranderlijke ideeën' en die zijn 'in Gods wil en wezen gegrond'.¹⁴ Ze bevatten een standaard voor deze wereld, verankerd in de scheppingsorde en evenzeer in de door God gegeven rechtsorde. Vrije loop kan de revolutie nooit hebben, want ze komt in strijd met deze beginselen, kortweg aangeduid met de woorden 'natuur en regt'. Alle getheoretiseer over staat en maatschappij kan niet wegwassen dat er vaste gegevens zijn in schepping en

11 Ibidem, 131. Deze uitgave, 157.

12 Ibidem, 43. Deze uitgave, 58.

13 Ibidem, 48. Deze uitgave, 64.

14 Vgl. G. Groen van Prinsterer, *Beschouwingen over Staats- en Volkerenregt*, (Leiden, 1834), 5. Groen herhaalt deze formulering in *Ongelooft en Revolutie*. Zie deze uitgave, 46.

geschiedenis, waarmee altijd gerekend moet worden: menselijke behoeften, het geweten, de eigen aard van instellingen. Groen beroept zich op gegeven structuren die er eenvoudigweg zijn. En zo is de staat voor hem geen menselijke uitvinding, maar een instituut waarin God en mens verbonden zijn.

Dit beroep op de schepping, de 'natuur' van alle dingen, is bij Groen minder uitgesproken gearticuleerd dan zijn beroep op de geschiedenis. Op historisch terrein voelt hij zich het beste thuis. Groen doet veelvuldig een beroep op historische rechten en historische ontwikkelingen die gerespecteerd moeten worden. Daartoe hoort de vorming van instituties, tradities en gewoonten, ja alles wat zich als blijvende waarde vanuit het verleden heeft bewezen. Het was niet vreemd te beweren dat de eigen aard van de staatkundige instellingen, de vormen en gebruiken van het politieke leven, ja de rechten en vrijheden van het volk in overeenstemming moeten zijn met wat zich als vaste waarde had bewezen in de geschiedenis. Die historische ontwikkeling was voor Nederland anders dan voor Frankrijk of Engeland. In het geval van Nederland diende gerekend te worden met de bijzondere betekenis van het protestantse geloof en de leidende rol van de Oranjedynastie.

Hoe ziet Groen de samenhang tussen natuur en recht, tussen schepping en geschiedenis? De 'natuur' van de instellingen krijgt in de actuele geschiedenis verder gestalte, dat wat als idee of beginsel aanwezig is, krijgt een 'historische werking'.¹⁵ Zo groeien vaste bestanddelen van het sociale en politieke leven geleidelijk uit tot een veelvormige samenleving. Deze organische ontwikkeling moet gerespecteerd worden, men kan er niet zomaar mee breken zoals de revolutie doet. In deze gedachtegang toont Groen zich schatplichtig aan de Historische School: de geschiedenis toont in haar ontwikkeling een goddelijk bestel dat erkend moet worden. De revolutionairen daarentegen met hun passie voor destructie en reconstructie negeren de gegroeide verhoudingen en tasten het werk van eeuwen aan. Wanneer er ook nog eens afscheid van God wordt genomen is de weg in de politiek vrij voor een breuk met de wijsheid van eeuwen. In de politiek zal dat leiden tot een 'despotiek gezag'.

Hiertegenover stelt Groen dat een terugkeer nodig is naar structuren en vormen die hun wortels hebben in het nationale verleden. 'Een naar

15 Ibidem, 69. Deze uitgave, 86.

de omstandigheden gewijzigde toepassing van het christelijk staatsrecht is de waren behoefte van onzen tijd', zegt Groen aan het slot van *Ongeloof en Revolutie*.¹⁶ Hij zoekt niet een letterlijke terugkeer naar het verleden, Groen is nooit een typische conservatief geweest, maar hij wil rekenen met de gang en betekenis van wat in het verleden gegeven is. Antirevolutionaire politiek is tegelijkertijd 'christelijk-historisch'.

Interessant is zijn visie op het staatkundige bestel van Nederland. In Nederland hadden historische rechten en vrijheden gezorgd voor gedeelde en verspreide verantwoordelijkheden waardoor het overheidsgezag nooit een centralistisch 'albestuur' is geworden. De Oranjedynastie had een monarchaal karakter volgens Groen, ook ten tijde van de Republiek. Het ging om een 'getempered monarchie', gematigd en beperkt dus door de eigen bevoegdheden van het volk. Niettemin was de Vorst het middelpunt van de staat. Sterker nog: hij was er letterlijk de kern van, legitieme drager van de soevereiniteit. Die soevereiniteit hadden de Oranjes in de geschiedenis verworven. De Oranjes vormen het middelpunt van het politieke leven, het volk heeft een rechtmatige invloed in de publieke belangen, maar dan wel binnen de kring van de eigen bevoegdheden. De later door A. Kuyper geformuleerde idee van de 'soevereiniteit in eigen kring' vindt hier zijn eerste tastende verwoording. Tegelijkertijd legde Groen in 1847 nog alle initiatief bij de Koning in het Nederlandse staatsrecht en vatte hij het statelijk gezag op als een private aangelegenheid.

Eerste doorwerking

Ongeloof en Revolutie werd gewaardeerd in de kring van geestverwanten, maar maakte aanvankelijk geen grote carrière. De verbreiding van het werk was mede afhankelijk van de inspanningen van de auteur zelf. In 1848 populariseerde Groen zijn boodschap in een boekje onder de titel *Vrijheid, gelijkheid, broederschap*. Intussen bleef Groen *Ongeloof en Revolutie* in volgende jaren toesturen aan vrienden en geestverwanten en zo kwam het in april 1867 ook in handen van Abraham Kuyper. Hij dankte Groen voor de toezending van het boek dat, zo schreef de jonge dominee, een 'photographie van uwen geest' gaf.¹⁷ Kuyper zag het werk als een

¹⁶ Ibidem, 322. Deze uitgave, 246.

¹⁷ *Briefwisseling van mr. G. Groen van Prinsterer met dr. A. Kuyper*, (Kampen: Kok, 1937), 8.

belangrijk politiek-wijsgerig fundament voor zijn eigen denken. Zo is ook de politieke ontwikkeling van A.F. de Savornin Lohman geweest, die enkele jaren later betrokken raakte bij de antirevolutionaire politiek en eveneens door uitwisseling van boeken en geschriften in nauwer contact met Groen van Prinsterer kwam te staan. Lohmans *Gezag en Vrijheid* (1875) is doortrokken van de geest van *Ongeloof en Revolutie*: het wijst op de vrijheden die standen en steden altijd hebben bezeten tegenover de vorst, onderstreept de soevereiniteit van de Oranjes in de Nederlanden en wijst de Franse Revolutie als bakermat van onverantwoorde politieke experimenten af. Groen vond het een voortreffelijk werk, zag er ‘vastheid van beginsel en onvervaardheid in het belijden’ in.¹⁸

De institutionalisering van de antirevolutionaire richting betekende ook de canonisering van de politieke denkbeelden van Groen van Prinsterer. Toen Kuyper zich in de jaren 1870 als leider van de antirevolutionaire richting nadrukkelijk aan de erfenis van Groen van Prinsterer verbond, werd het succes van zijn leiderschap ook het succes van Groens nalatenschap. Nog tijdens de oprichtingsvergadering van de ARP op 3 april 1879 – drie jaar na de dood van Groen – herinnerde Kuyper aan de levensstrijd van Groen. Groens werk was de unieke sleutel om het antirevolutionaire gedachtegoed te verstaan. Dit werd niet minder toen na 1894 de christelijk-historische richting onder leiding van De Savornin Lohman ontstond. Beide stromingen beriepen zich op Groen en betwistten elkaar om de erfenis van Groen. Het heeft de belangstelling om kennis te nemen van Groens eigenlijke bedoelingen en opvattingen in elk geval niet doen verflauwen.

De belangstelling voor dit ene boek, voor *Ongeloof en Revolutie* als kern van Groens geestelijke erfenis, liep hiermee in de pas. Vóór 1894 was deze belangstelling beperkt. *Ongeloof en Revolutie* was vermoedelijk minder populair dan Groens *Handboek*, dat op scholen werd gebruikt. Dat was ook de indruk van T. de Vries die in 1895 een *Handleiding* schreef tot leven en werk van Groen van Prinsterer. ‘Nauwelijks kan men zich voorstellen’, schreef hij, ‘hoe gering, zelfs in de meest beschaafde kringen van ons Christenvolk, de kennis is van het leven en den arbeid van Groen van Prinsterer’. Voor twee werken maakte hij een uitzondering:

18 L.C. Suttorp, *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman, 1837-1924* (’s-Gravenhage: Stols, 1948), 176.

'*Ongeloof en Revolutie* benevens het *Handboek* zijn eenigermate bekend'.¹⁹ Het hield dus allemaal niet over. In 1868 was er op initiatief van Groen zelf een tweede herziene editie van *Ongeloof en Revolutie* verschenen, ruim twintig jaar dus na het verschijnen van de eerste druk. De tweede editie werd gedrukt in een hoeveelheid van 550 exemplaren, waarvan zes jaar later, in 1874, nog meer dan de helft onverkocht was. De oplage van de eerste druk is niet bekend, maar zal ruimer zijn geweest dan de tweede druk, waartoe Groen de uitgever moest bewegen. Pas in 1900 werd begonnen met een nieuwe druk, hetgeen doet vermoeden dat in de jaren 1847-1900 het aantal exemplaren dat in omloop was ergens boven de duizend moet hebben gelegen. *Ongeloof en Revolutie* vond aanvankelijk dus geen grote aftrek. Wanneer we gaan letten op de herdrukken uit later tijd dan zullen we zien dat het werk aanzienlijk aan populariteit won in de twintigste eeuw. De twintigste eeuw werd de eeuw van de eigenlijke doorbraak van het boek.

De geschiedenis van de edities

Gedurende de negentiende eeuw waren er dus tijdens het leven van Groen twee edities van *Ongeloof en Revolutie* gepubliceerd. De tweede druk uit 1868 had Groen nog voorzien van aanvullende aantekeningen – verwijzingen naar publicaties van zichzelf en anderen na 1847 – en een register. Sindsdien gold dit als de standaardeditie. Deze twee edities werden in het eerste kwart van de twintigste eeuw gevolgd door wel zes nieuwe edities (1900, 1903, 1904, 1913, 1922 en 1924). Dit is met recht een explosie te noemen. Deze explosie hield ongetwijfeld verband met de groei en het stijgende opleidingsniveau van de bevolking in het algemeen, maar ook met de emancipatie van gereformeerden en hervormden in een verzuilende Nederlandse samenleving. Groen werd in deze beweging ingelijfd en als *founding father* geëerd.

De toenemende betekenis van *Ongeloof en Revolutie* is af te lezen aan de opeenvolgende edities.²⁰ De eerste uitgaven waren niet meer dan her-

19 Voorwoord in T. de Vries, *Handleiding tot de kennis van het leven en de werken van mr. G. Groen van Prinsterer* (Appingedam, 1895).

20 Ik baseer het volgende overzicht op het onderzoek dat A.J. van Dijk heeft gedaan naar de geschiedenis van de verschillende edities in zijn *Groen van Prinsterer's Lectures on Unbelief and Revolution* (Wedge: Jordan Station, 1989), 171 e.v.

drukken. Merkwaardig is de uitgave uit 1900, gedrukt bij Slingenberg in Hoogeveen, die niet tot een voltooid boek heeft geleid. Het was een herdruk van de eerste geautoriseerde druk uit 1847. Deze onaffe uitgave is een bibliografische curiositeit gebleven. De volgende uitgave uit 1903 was een ongewijzigde herdruk van de tweede editie uit 1868. De edities die hierna volgen werden beter bezorgd en kwamen tot stand onder de hoede van voormannen van de antirevolutionaire en christelijk-historische richting.

De editie van 1904 kwam uit bij J.H. Bos in Kampen en was voorzien van een woord vooraf van Herman Bavinck, hoogleraar dogmatiek aan de Vrije Universiteit. Bavinck was op dat moment vigerend voorzitter van de Antirevolutionaire Partij, aangezien Kuyper minister-president was in deze periode. Bavinck noemde *Ongeloof en Revolutie* een 'standaardwerk' en lichtte toe waarom heruitgave belangrijk was. De Bavinck-editie deed het blijkbaar goed, want negen jaar later werd besloten deze nog eens te herdrukken.

Daarna heeft het weer precies negen jaar geduurd tot de volgende editie in 1922 uitkwam. Ditmaal betrof het een bewerkte editie door P.A. Diepenhorst, eveneens hoogleraar aan de Vrije Universiteit, uitgegeven bij J.H. Kok in Kampen. Hij bekortte en vereenvoudigde de tweede editie uit 1868, gaf toelichtende aantekeningen en besloot met een uitvoerig *Naschrift*. Welk doel Diepenhorst voor ogen had maakt hij in zijn inleiding duidelijk: 'aan al onze meelevende mannen en vrouwen, niet het minst aan onze Christelijke vakorganisatie, een boek te geven dat principiële teerkost biedt op den levensweg'. De uitgave stond in de context van een zich ontwikkelend gereformeerd en antirevolutionair leven.

Het antwoord uit christelijk-historische kring kon niet uitblijven. In 1924 publiceerde H. van Malsen bij Kemink in Utrecht een editie die zich presenteerde als het serieuzer alternatief. Dit hield in dat de inhoud van *Ongeloof en Revolutie* in verband werd gebracht met Groens latere uitspraken en werken en ruim geannoteerd werd. Volgens A.J. van Dijk richtte deze christelijk-historische editie zich tegen de antirevolutionaire Diepenhorst-uitgave vanwege het feit dat deze de oorspronkelijk tekst had bewerkt en gepopulariseerd. Het boek was voorzien van een *Woord Vooraf* van de hand van de bejaarde A.F. de Savornin Lohman, die de uitgave als 'grote aanwinst' beschouwde.

Na dit werk van de voormannen van de antirevolutionaire en christelijk-historische stromingen blijft het een tijd stil, tot aan 1940. Tijdens en

ook na de oorlog was er sprake van blijvende belangstelling voor het werk van Groen. In 1940 verschijnt een ongewijzigde herdruk van de ‘kale’ editie uit 1904, zonder woorden vooraf of verdere toelichtingen. Na de Tweede Wereldoorlog neemt uitgeverij Wever in Franeker het initiatief tot een nieuwe uitgave. De tijd van de wederopbouw was een tijd waarin intensief over de koers van Nederland werd gediscussieerd. In 1952 verscheen de nieuwe uitgave van *Ongeloof en Revolutie*, bewerkt door VU-hoogleraar Smitskamp, welke twee keer werd herdrukt (1965, 1976). Zijn uitgave negeerde de uitgaven sinds 1903 en greep weer terug op de tweede editie uit 1868, die hij van eigen toelichtende aantekeningen voorzag.

Pas later kwamen de internationale edities. In 1988 verscheen de Engelse editie als onderdeel van A.J. van Dijk's proefschrift *Groen van Prinsterer's Lectures on Unbelief and Revolution*. Deze vertaling maakt gebruik van de eerste editie uit 1847 en verkort deze tekst tegelijkertijd tot tweederde van de oorspronkelijke omvang. Met deze uitgave kwam *Ongeloof en Revolutie* voor de eerste keer beschikbaar voor een Engels-talig publiek. In 2010 verscheen de Spaanse vertaling *Incredulidad y Revolución* van de hand van García de la Sienra. Deze is geïnspireerd door Van Dijk's Engelse vertaling en gaat eveneens terug op de oorspronkelijke editie uit 1847.²¹

Een kompas bij stormgetij

Ongeloof en Revolutie is voor velen een sleutel geweest tot een geestelijk verstaan van geschiedenis, politiek, mens en maatschappij. Vooral in de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw, toen communistische, fascistische, nationaalsocialistische en liberale ideologische systemen steeds meer tegenover elkaar kwamen te staan, is *Ongeloof en Revolutie* herontdekt als een boek dat als kompas kon dienen bij stormgetij. Er was een ‘Groen-Renaissance’, zei Smitskamp in 1940, en die opleving had de waardering voor Groen als gids als achtergrond. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de verwijzing naar Groen een veelzeggend teken van protestantse verzetsmentaliteit. Smitskamp zette zich aan het begin van de oorlog tot het schrijven van *Wat heeft Groen van Prinsterer ons vandaag te zeggen?* Het manuscript was in januari 1941 gereed en het boek werd grootscheeps aangekondigd, waarop de be-

21 García de la Sienra, *Incredulidad y Revolución* (Xalapa: Fábrica de Ideas, 2010).

stellingen binnenstroomden. Dit alarmeerde de bezetter, die de uitgave verbood.

‘Regelmatig vergaderen en goed *Ongeloof en Revolutie* van Groen van Prinsterer bestuderen’, was het devies binnen de ARP toen gevreesd werd dat de Duitse bezetter politieke partijen ging verbieden.²² Al in de jaren voor de oorlog was Groens werk door antirevolutionairen ingezet in de strijd tegen de nazi-ideologie. Zo werd *Ongeloof en Revolutie* in jaren van crisis en oorlog een kompas bij stormgetij en kreeg dit werk, met zijn vermogen tot ontmaskering van de ideologie en zijn verzet tegen iedere vorm van autocratie, een centrale plaats in het verzetsdenken in protestantse kring.

Groens reputatie als geestelijke gids was niet voorbij na de Tweede Wereldoorlog. Voorgangers en politieke leiders bleven hem als ijkpunt zien en soms ook uittentreuren aanhalen om het belang van zijn inzichten te onderstrepen met het oog op de politieke en maatschappelijke vragen van het nieuwe Nederland. Tot in de jaren 1960 bleef hij onverminderd beschouwd als geestelijke gids bij principiële en actuele vragen. Die functie zou wel verminderen, al duiden de herdrukken van *Ongeloof en Revolutie* in 1965 en 1976 op blijvende belangstelling. De belangstelling voor Groen bleef aanwezig niet alleen bij ARP, CHU en het CDA, maar ook in de kring van ChristenUnie en SGP. Die functie en blijvende reputatie hangt rechtstreeks samen met de krachtige en radicale inhoud van *Ongeloof en Revolutie*.

Tot slot

Ongeloof en Revolutie is een monumentaal boek uit de protestantse denkwereld dat een blijvende plaats heeft gekregen in de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Hoewel geen publiëksboek, heeft het in iedere generatie zijn weg gevonden naar geïnteresseerde lezers. Of het een boek is dat vele andere heeft verslonden laat zich moeilijk vaststellen. Het is wel een boek dat vele andere heeft gebaard. De politieke en wetenschappelijke belangstelling voor *Ongeloof en Revolutie* is er sinds het verschijnen altijd geweest en heeft proefschriften, artikelen en nieu-

22 P. Bak, ‘De Antirevolutionaire Partij “ondergronds”’. In: George Harinck, Roel Kuiper, en Peter Bak, *De Antirevolutionaire Partij, 1829-1980*. (Hilversum: Verloren, 2001), 203.

we boeken voortgebracht. Deze heruitgave is de laatste in de rij van die nieuwe boeken.

Dat *Ongeloof en Revolutie* nog altijd relevant en actueel wordt geacht komt omdat Groen uiteindelijk teruggaat naar basismotieven in de cultuur. Het inzicht dat geloof en ongelooft op een eigen manier doorwerken in het maatschappelijke en politieke leven en daar zorgen voor strijd en confrontatie wordt nog altijd herkend. Het gaat hier om een klassieke tegenstelling die reeds door de kerkvader Augustinus op zijn culturele consequenties is getaxeerd. Waar deze tegenstelling nog altijd als actueel wordt ervaren, blijkt *Ongeloof en Revolutie* van blijvende betekenis te zijn.